

Hendrick en Wolter Schonenborch hadden als ‘stadjers’ in de tijd van Groningen-in-opbouw na 1594 een voorname plaats. Maar in recente literatuur over Stad en Lande kom ik hun namen vrijwel niet tegen.¹ Als ik me niet vergis hielpen ze Stad en Lande naar het westen te kijken toen de blik veelal nog naar het oosten was gericht, naar Duitse steden en gebieden. De Schonenborchs dachten in termen van Leeuwarden en Den Haag, de Nassaus en Oranjes. Zelfs ging hun aandacht uit naar Brazilië. Fortaleza, nu een toeristenoord in de Braziliaanse staat Cearà, werd als ‘fort Schonenborch’ ter ere van Wolter in 1649 gesticht.

Groningen en de Schonenborchs

Maar klopt mijn waarneming? Stimuleerden zij inderdaad een ‘westerse’ oriëntatie in de kring van Groningse magistraten en Ommelander autoriteiten? Kwamen zij wel uit boven de vaak spannende verhouding tussen Stad en Lande? Onderzoek heeft veel verhelderd over drijvende krachten tot opbouw. Er blijven echter vragen, zo over de rol van stedelijke regeringsfamilies in de eerste helft van de zeventiende eeuw.² In 1594 stelden prins Maurits en de Friese Willem Lodewijk van Nassau de stadsbestuurders aan en voerden de kerkreformatie door. Gaf dat openheid voor de Friese stadhouder? Kende Groningen een Haags- of een staatsgezinde partij? Of bleef het Duitse rijk toch meer boeien? Had de omslag in de kerk wortels in de stad, of bleef de gereformeerde religie puur van boven af opgelegd? Vormden zij met anderen een belangengroep of een factie? Tegen deze achtergrond moeten we Hendrick en Wolter Schonenborch zien. Om hun levensloop op te roepen en hun kleur te geven brengen we hun milieu, daarna hun politieke en kerkelijke inbreng in kaart.

Opgeleid in Franeker maakte Hendrick carrière bij Willem Lodewijk en zocht daarmee een leidende rol in de krijgsdienst voor het noorden. Sinds 1609 ontpopte hij zich als een politiek-militair bestuurder namens de stad. Zijn voorbeeld vond hij in Mello Coenders, raadsheer, burgemeester (1594), hoofdman en drost van het Oldambt. Bij de afronding van zijn studie in 1606 zwaaide Hendrick hem lof toe als zijn ‘heer, geestverwant en patroon’, lid van een familie die de beeldenstorm had bejubeld en kerkreformatie te Groningen zeer bevorderd.³ Wolter werd na zijn Franeker studie jurist in Groningen.⁴ In 1618 hield hij de grafrede voor Mello’s verre verwant, de raadsheer Frederik Coenders. Dat kleurde ook zijn religieuze en sociale interesse.

In 1623 trouwde Hendrick met Jantien, dochter van Hieronymus Verrutius, secretaris van de Ommelanden van 1574-1601. Haar opa Gerlacijs was voorvechter van de Reformatie geweest in de stad. Datzelfde jaar schreven Wolter en Clara Wicheringe zorgvuldig hun huwelijksvoorwaarden neer om eigen bezit apart te beheren. Zij woonden in de ‘oostercluft’. Haar familie was in 1570 de stad ontvlucht naar Emden, waarom Alva hun goederen verbeurd verklaarde. Haar broer Barthold beijverde zich tot 1650 boerderijen bij Noordhorn en Aduard in bezit (terug?) te krijgen. Clara erfde land in Oostwold. Zij stierf in 1640, waarna Wolter de nicht van Amalia, Louise van Solms tot vrouw wist te nemen. Zo verbond hij zich aan Oranje

¹ P.Th.F.M. Boekholt (e.a.), *Rondom de Reductie. Vierhonderd jaar provincie Groningen 1594-1994* (Assen 1994); W.J. Formsma (red.), *Historie van Groningen* (Groningen 1981); M. Schroor (e.a.), *Geschiedenis van Groningen* dl II Nieuwe Tijd (Zwolle z.j.) 153-211 en 233.

² H. Feenstra, *Spinnen in het web* (Assen 2007) 23-27 en 58-66, concentreerde zich op de tijd vanaf 1650.

³ G. van Halsema Thzn, J.M.M. Hermans en F.R.J. Knetsch (red.), *Geloven in Groningen* (Kampen 1990) 137 en 150v.: Berendt, Derck, Frederick Sr en Mello waren eerder ouderling in de vluchtelingengemeente te Emden.

⁴ Met Hendrik liet (tweeling?) broer Johannes, die later predikant werd in Garnwerd, zich op dezelfde datum inschrijven; Hendriks disputatie ging over de kerk, Wolter beweerde dat de paus de antichrist was. Beide disputaties waren dus theologisch van aard.

en Van Solms. In 1660 hertrouwde hij met Isabella Canters. ‘Vrou Schonenborch’, waarschijnlijk Hendricks weduwe, woonde in 1659 tussen de notabelen aan de Nieuwe Markt (= Ossenmarkt). Tijdens zijn studie raakte Hendrick bevriend met Derck Dibbetz, later rentmeester van Willem Lodewijk. Ook leerde hij Philips van Nassau kennen, broer van de Friese stadhouder. Tot zijn kring behoorde voorts graaf Christiaan van Brunswijk. Kerkelijk hadden beiden nauw contact met historicus Ubbo Emmius⁵ en diens zoon Wessel, later stadspredikant. Met Johan van den Sande in Franeker, raadsheer in het Hof van Friesland, werd Hendrick curator van stadhouder Ernst Casimirs testament in 1633. Beiden voelden zich dus thuis bij hoge magistraten. Dat blijkt ook uit hun militaire en politieke posities.

Bestuurlijke inbreng

Nemen we beiden preciezer op de korrel, dan zien we hen uitstijgen boven Stad en Lande. Wolter werd gedeputeerde in de Amsterdamse admiraliteit in 1624-1628. Hij bezorgde ook de vereffening van achterstallige betalingen van Groningen. Destijds een *hot item*, maar een signaal van verlangen naar sterkere relaties met Amsterdam. In 1629 werd hij drost van het Oldambt en sinds 1636 vertegenwoordiger van de stad Groningen in de Staten-Generaal. Als vertrouwensman wezen de Staten-Generaal onder andere hem aan voor overleg met Frederik Hendrik, toen deze in 1638 in het veld opereerde.⁶ Even later beraadslaagde hij met de Hanzesteden Bremen, Hamburg en Lübeck. Namens de stad tekende hij in Bremen op 2 augustus 1645 voor vernieuwing van het Hanzeverbond.⁷ Dat was een instrument van politieke druk, alleen al om de graaf van Oldenburg in 1649 te keren in zijn hindering van de vrije vaart op de Wezer door tolheffing, en als tegenwicht tegen Engeland voor vrije doorvaart naar het westen. Het verbond werd dus nog verzilverd! In 1653 haakte Hamburg af om geen oorlog met Engeland te krijgen en de eigen lakenhandel veilig te stellen.⁸ Hendrick kende de wegen in Bremen en Hamburg evenzeer. In augustus 1624 werd hij door Van Nassau aangewezen voor de Oost-Friese krijgskzaken, op grond van strategisch inzicht en zijn bemiddeling voor verplaatsing van door Groningen betaalde troepen.⁹ Zodoende werd hij voor de vestingen Leeroord en Bourtange, waar Allart Coenders commandant was, en voor Delfzijl verantwoordelijk en bevorderde hij de bouw van de Nieuweschans. Hij steunde Nassau om het oosten, de Duitse keizer met Spanje, op afstand te houden. Niet minder ging het om meer eenheid met Friesland, onder andere ter financiering van deze vestingen, en met Den Haag. Hij ergerde zich aan stadse tegenstanders van Ernst Casimir. Pas in 1625 koos Groningen deze tot stadhouder. Dibbetz vertrouwde hij in 1623 toe niet te begrijpen waarom Stad en Lande in 1620 de graaf niet hadden omarmd. Want Ernst Casimir was bij de verovering van Oldenzaal een bekwaam militair gebleken. Dat was voor Hendrick geen keus ten koste van Oranje. Hij raadde Casimir aan continu contact te houden met Frederik Hendrik voor een groter aanzien in Groningen. Er bestond nog geen rivaliteit tussen Nassau en Oranje. Met zwager Barthold Wicheringe bepleitten de Schonenborchs in 1640 met succes dat Groningen zich onder Oranje zou aansluiten bij diens stadhouderschap in de Republiek.

Wat wilde Hendrick in zijn positie en met de uitbreiding van hun netwerk, onder andere met de Deense en Engelse koning, bereiken? Dat liet hij weten toen hij in zijn brief van 28 december 1628 zwager Johan de Venno aanbeval bij Ernst Casimir. Johans vader, secretaris

⁵ G. van der Plaats, *Eendracht als opdracht. Lieuwe van Aitzema's bijdrage aan het publieke debat in de zeventiende-eeuwse Republiek* (Hilversum 2003) 12v. en 56v., typeerde hem om zijn waarheidsdrang.

⁶ B.L. Meulenbroek, *Briefwisseling van Hugo Grotius* dl 9 ('s-Gravenhage 1973) 315.

⁷ L. Aitzema, *Historie of Verhael van saken van Staet en Oorlogh* dl 6 ('s-Gravenhage 1661) 131; H. Brand en E. Knol, *Koggen, kooplieden en kantoren* (Hilversum 2009) 123, 187v., 190v., verwerken de 17^e eeuwse relatie van Groningen met de Hanzesteden niet.

⁸ J. Wagenaar, *Vaderlandsche Historie* dl 12 (Amsterdam 1770) resp. 17, 40 en 277v.

⁹ De hier gebruikte brieven van Hendrick in *Archief Friese Stadhouders te Leeuwarden* toegang 7 inv. nr 107.

van Leeuwarden, had voor ‘religie en vrijheijt des lieven Vaderlants vele gedaen en geleden’. Daarom zag hij Johan als een geestverwant van Casimir: ‘een seer goet en ijverig patriot ende religioons verwante’. Strijd en offers voor een vrije religie waren bij strenge calvinisten prominente drijfveren in de Opstand tegen Spanje en bij de doorvoering van de Reformatie. Vormden de Schonenborchs, De Veno’s, Ubbo en Wessel Emmius en de hoogleraren theologie Gomarus en Mulerius een soort Gronings-Friese factie? Het verbaast ons niet Hendrick en Barthold Wicheringe direct na de oprichting van de Westindische Compagnie (WIC) bij de bewindhebbers te vinden. De anti-Spaanse opzet en kaapvaart, één van haar pijlers, vond weerklank bij strenge calvinisten.¹⁰ In een persoonlijke brief aan Dibbetz uitte Hendrick in 1625 zijn diepe zorg over wat er met Bahia in Brazilië gebeurde.¹¹ Deze verovering was voor de WIC een speerpunt in de strijd tegen Spanje-Portugal! Politieke invloed bleek bij personele aanbevelingen aan de Nassauers. Op zijn advies werd de Groningse professor William MacDowell gerechtsschout in 1628. En Albertus Leo, zoon van wijlen Leo Alberti, voorheen stadssecretaris, zwager van Wessel Emmius, zag hij graag als assessor van het Groningse regiment, toen ‘stadjer’ Egbert Schaffer was overleden. Zijn pleit voor Philips van Nassau tot officier in het legeronderdeel dat door Groningen werd gefinancierd, had evenzeer succes. Wel opereerde hij behoedzaam in deze voordracht, want hij vond in de familie Huninga zijn tegenstander. Vóór het einde van de Tachtigjarige Oorlog overleed hij. Wolter overleefde hem.

Brasil

Voor de kolonie in Brazilië waarin de stad belangen had¹², zocht de WIC vervanging van de gouverneur, Johan Maurits van Nassau. Door handels- en huwelijkscontacten was Wolter Schonenborch een kandidaat. Hij aarzelde, omdat hij de slechte situatie van de kolonie kende. Toch nam hij het presidentschap van de Hoge Raad van Brazilië in 1645 aan. Te Middelburg ingescheept kwam hij er in 1646 met vrouw Van Solms en dochter Ursula Barbara aan. Toen barstte een revolutie los. Daaraan moest Sigmond von Schoppe het hoofd bieden als bevelhebber van Europeanen, Indianen en Afrikanen. Hij was er jaren eerder door Groningen als officier heengezonden. Wolter gaf hem alle ruimte zijn beleid voort te zetten. Commandant Matthias Beck bouwde in 1649 fort Schonenborch in Ceará, maar het koloniale bestuur kon het tij niet keren en gaf de hoofdstad Recife in 1654 over. Dat bracht groot tumult in de Republiek. Wolter en Von Schoppe werden van verraad beschuldigd.¹³ Voor het verlies van Brazilië¹⁴ wees het volk naar Amsterdam: zijn WIC Kamer en admiraliteit hadden ‘Brasil verzuimd’. Wolter werd slachtoffer van een juridisch steekspel. De Staten-Generaal achtten zich niet bevoegd dit verlies te beoordelen. De Staten van Holland meenden een ‘stadjer’ niet te mogen vonnissen. Stad en Lande schoven elke uitspraak van zich af. Wolter raakte in

¹⁰ H. den Heijer, *De geschiedenis van de WIC* (Zutphen 1994) 22; P.J. van Winter, *De West-Indische Compagnie ter Kamer van Stad en Lande* ('s-Gravenhage 1978) 13v., meent dat het streven ‘ter ere Gods en verbreiding van de ware leer’ destijds gemeengoed was, maar gematigde of liberaler calvinisten steunden niet graag anti-paapse propaganda noch bestrijding van het pausdom door kaapvaart.

¹¹ *Brief* 25 aug. 1625 uit ‘Lubeck, Hamburg, Bremen’: “blijvende de zake van de Bahia in gelijke onzekerheit tot grote verwondering van alle menschen”. Hij vertelde niet wat hij daar tijdens de 30-jarige oorlog deed namens Groningen.

¹² De *Ordonnantie van Borgemesteren ende Raadt* d.d. 10 juli 1669 stelde een nieuwe prijs vast voor het ‘brasilhout’ dat in het tuchthuis aan de Zoutstraat werd geraspt.

¹³ Van Winter, *Kamer Stad en Lande*, 124v. noot 20 en 144, is op basis van de oude studie van Wattjen (1921) voorzichtig in zijn beoordeling van de era-Schonenborch; dat verdient een up-to-date totaal-onderzoek.

¹⁴ *Acta Groningse synode* 1655, art. 32: de Groningse (en Zeeuwse) kerken zagen het als schade voor ‘de ware religie’ en spraken er schande van; vgl. mijn *Geloof in de Nieuwe Wereld* (Kampen 2008) 485.

vergetelheid. In het regeringsboek rest de marginale melding dat hij 'in februari 1671' als oud-burgemeester stierf.¹⁵

Kerkelijke kleur

Nadere indicatie van beider religieuze oriëntatie komt uit in hun zorg voor hoger onderwijs en voor het recht van de kerk om eigen zaken te regelen.

Vanaf 1616 waren Hendrick en Wolter Schonenborch nauw betrokken bij de Latijnse school, beiden waren enige tijd corrector en rector. Ze zullen Mulerius als collega-rector van de Latijnse school in Leeuwarden hebben gekend. Na het aantrekken van Gomarus en Mulerius als hoogleraren werd Hendrick in 1619 secretaris van de curatoren van de nieuwe academie. Door de kerkelijke controverse was rechtzinnigheid van de docenten een vereiste in de stad. Kennelijk konden zij het goed met elkaar vinden, onmin zou breed zijn vermeld. Bovendien, evenals krijgsdienst was de academie instrument voor het welvaren van een vrije stadstaat. Zij was de 'kweekschool' van de morele vorming. Met argusogen werd er op gelet of het onderwijs binnen de kaders van het geloof van de kerk bleef.¹⁶

Hendrick en Wessel Emmius waren twee handen op één buik waar het ging om uitzending van kerkpersoneel. De een als bewindhebber en ouderling, de ander als stadspredikant. Zo voor Rabbirus Eeckholt en Johannes Rademaker in 1638-1639 om hen netjes in Brazilië te krijgen. Uitzending was recht van de kerk naar haar orde van samenwerking: de overheid betaalt, de kerk bepaalt.¹⁷

Helder werd dat ook in Wolter Schonenborchs relatie met de kerk in 'Brasil'. Veel minder dan de WIC bemoeide de koloniale regering zich in zijn tijd met externe, zeker niet met interne kerkzaken. Een synode kon handelen naar de eigen kerkorde. De politiek onthield zich van een oordeel over kerk en predikanten. In het regeringsrapport van 1647 aan de WIC werd naar de Dordtse kerkorde gewezen en onomwonden op Wolters gezag gesteld dat de kerk predikanten nodig had voor de 'aanwas van Godes kercken' tot 'uitroeijinge van alle pauselijk bijgeloof en bekeringhe van de blinthen'. Nogal krasse taal voor bekering van Portugezen en Indianen die het rooms-katholieke geloof aanhingen. Ook vond de president met zijn Raad dat het Nederlands moest gebruikt om de gereformeerde religie beter ingang te geven, terwijl ferme taal Johan Maurits tegenstond, daar die verbittering wekte en hij voorstander was van het gebruik van het Portugees.¹⁸

De kerk beleefde er in 1647 een bloeitijd, onder andere met de Groningse predikant Herman Hermannius. In 1648 liet de Groningse Kamer van de WIC zich vanuit Brazilië door de kerk fors op de vingers tikken toen zij een ziekentrooster los van de kerk had laten inschepen. Menig predikant, ziekentrooster en schoolmeester uit Stad en Lande bereikte Caraïbisch gebied. Het zou niet onaardig zijn excursies of exposities te organiseren om stil te staan bij wat zich in Fortaleza en Recife heeft afgespeeld.

Kortom, beide Schonenborchs speelden een gewichtige rol voor de opbouw en politieke en kerkelijke uitstraling van Groningen na 1600. Hun elitaire inbreng vloeide voort uit orthodox

¹⁵ A. Worp, *De Briefwisseling van Constantijn Huygens (1608-1687)* dl 3 ('s-Gravenhage) 79 noot 12, meent dat hij toen nog lid was van de Raad van State. Kennelijk was in de stad de precieze, onvermelde datum onbekend. Opm. Het eerste is, gezien zijn deconfiture, niet waarschijnlijk. Dat de datum niet precies is komt doordat

¹⁶ A.J. Vanderjagt (red.), 'Om niet aan onwetendheid en barbarij te bezwijken', *Groningse geleerden 1614-1989* (Hilversum 1989) onder andere 34, 39v. en 51-63. Van Winter, *Kamer van Stad en Lande* 13v., noemt Mulerius' aandacht voor zeevaart en het geloof van de kerk niet; vgl. Vanderjagt, *Groningse Geleerden*, 40 en 54.

¹⁷ Joosse, *Nieuwe Wereld*, 56-59. Voor Rademaker en Eeckholt, resp. *Acta Consistorii*, resp. 28 apr. 1638 en 15 mei 1639. Over het recht van de kerk, zie *Acta Consistorii* 23 mei 1639; vgl. mijn 'Schoone dingen sijn swaere dingen' (RUG-diss, Leiden 1992), 410v. Anders: H. Schilling en H. Diederiks (red.), *Civic Calvinism in Northwestern Germany and the Netherlands* (Michigan 1993).

¹⁸ Joosse, *Nieuwe Wereld*, 434, 468-470 en 478.

elan. Zij gaven Groningen een strategisch duwtje in de richting van vrijheid: een vrije 'westers' georiënteerde stad met - wat hen betreft - een vrije, zelfstandige kerk.